

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТІЛТАНУҒА ҚАТЫСТЫ ДӘЙЕКТЕМЕЛЕРІ

Ахмет Байтұрсынұлының В.фон Гумбольдтің еңбектерімен таныс болған-болмағаны туралы мәлімет жоқ, алайда неміс ойшылының «*Sprache ist Sinne Volks*» деген тұжырымы мен қазақ ғұламасы А.Байтұрсынұлының «*Сөзі жоғалған елдің өзі де жоғалады*» деген нақылы үндесіп жатыр. Дәлелдейік. Орыстар Гумбольдтің бұл сөзін «Язык – это дух народа» деп аударып, ал қазақтар орыстан аударып «Тіл – халықтың рухы» деп айтып жүр, жазып жүр. Шындығында, немісше-орысша сөздікке, неміс тілінің сөздігіне қарасақ «Sinn» сөзі көп мағыналы екен: орыс тілінде «суть», «смысл», «значение», «сам», «сознание», «разум» дегенді білдіреді екен. Демек, қазақшалағанда «тіл – халықтың жаны, мәні, өзі» болып шығады екен. Енді Гумбольдт пен Байтұрсынұлының пікірін салғастырыңыз...

Біз жоғарыда А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышы» атты еңбегінен (қазіргі тұрғыдан қарасақ, бұл еңбектің жартысынан көп бөлігі тілтану мәселесіне арналған деуге болады) жеке инсанның тілді қолдануындағы психикалық-танымдық әрекеттерді келтірдік. Әдістанымдық тұрғыдан қарап толығырақ тағы бір оқиық:

«Ойындағы, қиялындағы, көңіліндегі нәрсені тілмен айтып жеткізу өте қиын. Сөз өнері жүзінде асқан өнерпаздар мүддесін тілмен айтып жеткізе алмай, сондай қиналғанда, өзгелерге ондай іс онай болып табылар ма? Сондықтан сөзден жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,

Сонда да ішінде бар таңдамасы.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын

Қазақтың келістірер қай баласы? –

деп Абай айтқандай сөз шығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады. «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгіреді». Әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзінше құрастырып, өз онтайымен тізеді. Өз білуінше пікірлейді. Сондықтан әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы, өзіндік белгісі болады».

Ғалым мұнымен адамның ділдік сипаттарының тіл арқылы көрінетінін меңзесе, енді осы ой-рух иесі инсанның оны жарыққа шығаруындағы даралық пен ортақ жалпылықтың болатынын ескертеді: «... жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-шарқынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады.

Ол – айырым белгілерін жай айтып түсіндіру қиын, әрқайсысының шығарған сөздерін оқып, әбден танысып, үйреншікті болғанда ғана сезілетін белгі. Шеберлердің қолынан шыққан нәрселермен таныс адам, сол шеберлердің істеген нәрселерін қай жерде көрсе де айтпай таниды. Сол сияқты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатына үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтпай тануға болады. Сөздің өзін танытатын белгі – тіл яки лұғат белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен,

өз оңтайымен сөз тізіп әдеттенуінен, салттануынан болады» [1, 10-11]. Демек, жеке адамның тілді жаратуының түбі оның ой-саналық қатпарларында жатыр.

Ділдік лексиконның қазақ тіл біліміндегі бастапқы ғылыми түсіндірмесі ретінде жоғарыда келтірілген А. Байтұрсынұлының мұрасы жайлы сілтеме діл мен лексикон байланысына да түсіндірме бола алады. Онда тілдегі сөзді түгел білу сол тілді қолдана алумен тең емес екендігі, тілді қолдана білу айтылмақ ойға қажетті деген сөздерді дәл таңдай білумен танылатындығы айтылып, қазақ тілі «қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайтындығына» көңіл бөлінген. Автордың ойынша, сөз қолдану ортақ болғанымен де, өзара ажыратылатын даралық сипатта: «Сол сияқты, әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да ана тіліндегі сөздерді әрқайсысы әр түрлі қолданады. Қысқасынан айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөздер сол адамның тілі болады» [1, 18-19].

А.Байтұрсынұлы ділдік лексикондағы таным мен сөйлеу үдерісінің тығыз байланысты болатынын орыс академигі Щербадан ширек ғасыр бұрын байқаған. Ғалым былай деп жазады: «Лебіз ашық мағыналы болу үшін, айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болу керек. Адам анық танитын нәрсесін ашық атайды да, көмескі танитын сөзін көмескі, күңгірт атайды. Сондықтан біреудің айтқан сөзін түсінеміз де, біреудің сөзін анық түсінбей, жорамалдап жорып, ұйғарып қана қоямыз» [1, 20].

Таным теориясының қағидасы бойынша таным белгісізді белгіліге, дерексізді деректіге салғастыру жолымен жүреді. Мұның сөз саптаудағы көрінісін А.Байтұрсынұлы жазбай тапқан. Бұған сөйлеу үдерісінде сөйлеуші сөзінің толық түсінікті болуы үшін «дерексіз заттарды деректі деректі затша, пернесіз заттарды пернелі затша қалыптауы» және «жансыз затты жанды заттай ғамалдауы» жайлы ойлары – дәлел [1, 23].

Ахмет Байтұрсынұлы тіл әлемінің аясына еңбек инсанның мәдени-психологиялық толқыныстарының себебін мәдениеттің адамзатқа ортақ екендігімен, сонымен бірге әр ұлтта өзіндік сонылық болатынымен, бұлардағы ұқсастық пен сәйкестіктер олардың астарласуына мүмкіндік беретінімен түсіндіреді [2, 419-420].

Сөз арасында айырықша атайтын бір тарихи идея бар. Өкінішке қарай, идеологиялық субъективизм кесірінен жанданып, дамытылмай қалды. Ол – Ахмет Байтұрсынұлының: «... ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады» - деп сөйлемге тауып белгілеген талабы. Психология мен тіл білімінен хабардар адам мұндағы «ауыздан шыққан сөз», «айтушы», «ой», «тыңдаушы», «ұғарлық», «түсінікті болып айтылған» деген ұғымдарды сөйлеу іс-әрекетінің психологиясынан да кезіктірер еді. Бірақ қазақ кеңес тіл білімі мұны «жылы жауып» қойды да, «сөйлем дегеніміз – аяқталған ойды білдіретін синтаксистік тіркес» деген анықтаманы дәлелдеуді, өзгертуді қажет етпейтін қасаң қағидаға (аксиомаға) айналдырды [2, 264].

А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде әдебиетті сөзді іске жарату тұрғысынан қарайды. Сол себепті де оның пікірлері психолингвистиканың, оның келелі мәселесі ділдік лексиконның қазақ филологиясындағы бағдарламасындай әсер етеді:

«Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге.

Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ондағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – тую, талғау.

Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарату». Мұнан соң ғалым ділдік лексиконның тұғырлы нысандарын айқындайды: «... жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады. ...Әркімнің өз салты болғанымен, ол

салттар жалпы сөз тізу шарттарынан аса алмайды. Сөз шығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады. Сондықтан сөз шығарушылар бәрінен бұрын лебіз заңынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білу қажет.

...Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады» [1, 10-17]. Көріп отырғанымыздай, жеке адамның тілді жаратуы психолінгвистиканың бір саласы сөз саптау (производство речи) мәселесімен ұласып жатады.

А. Байтұрсынұлы мұрасында ділдік лексиконның нақты негіздерін көрсетіп беретін пайымдамалар баршылық. Мына бір пайымдаманы ділдік лексиконның қазақ тіл біліміндегі алғашқы ғылыми түсіндірмесі деуге әбден болады: «Біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайды. Әркім әр сөзді **өзінше қолданады, өзінше тұтынады**. Бүтін пікірін айтып шығатын әңгіме ішінде түгіл, жалғыз ауыз амандасу жүзінде де әркім әр түрлі сөз қолданады. Мәселен, біреу «амансыз ба?» деп, біреу «есенсіз бе?» деп, біреу «сәлемет жүрсіз бе?» деп, біреу «күйлі, қуатты барсыз ба?» деп амандасады. Сол сияқты, әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да ана тіліндегі сөздерді әрқайсысы әр түрлі қолданады. Қысқасынан айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өз оңтайлы көруінше тұтынады. Әркім өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөздер сол адамның тілі болады» [1, 18-19].

Ғалым ділдік лексикондағы сөзді тану үдерісінің жалпы сипатын беруде айтушының айтатын нәрсені жетік білуі керектігін, себебі адамның мұндайда «ашық» сөйлейтінін, ал толық таныс емес сөзді «көмескі, күңгірт» баяндайтынын басшылыққа алады [1, 20].

А. Байтұрсынұлы сөзді қолданудағы инсанның психикасында болатын объективті үдеріс өзектендіруді анық байқаған: «Сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылуының үстінде талғау сөздің көрнекі болуын да керек қылады. Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танысырақ. Сондықтан адам сөйлегенде, сөзі толық түсінікті болу үшін, дерексіз заттарды деректі затша, пернесіз заттарды пернелі затша қалыптайды. Жансыз затты жанды заттай ғамалдайды» [1, 23].

Ойды сөзбен хабарлаудың алгоритмдік өңделуі туралы алғашқы бастау пікірді де А.Байтұрсынұлынан табуға болады. Бір дәлел: «Сөз дұрыс айтылуы деп әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды айтылады. Олай болу үшін керек:

- 1) сөздердің түлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну.
- 2) сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру.
- 3) сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орындастыру» [1, 19].

Сондай-ақ, психолінгвистикадағы гештальт мәселесінің алғашқы ұшқындары А.Байтұрсынұлының әдістемелік еңбектерінен орын алған. Инсанның сөзді танып-білу үдерісінде сөзді көру, есту арқылы графика-фонемалық деңгейде танудың маңызы зор екені – қазіргі психолінгвистика теориясында дәлелденген жайт. Мұның маңызын А.Байтұрсынұлы да тілді оқыту әдістемесіне арналған еңбектерінде айырықша атап көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 2 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. - 264 б.